

برگهای تاریخی

دوران قاجاریه

۳۷۲

xalvat.com

ابراہیم صفائی : چند سند درمورد "میرزا حسین خان سپہسالار اعظم"

ابراہیم صفائی

انتشارات بابک

xalvat.com

- برگہ های تاریخ
 - چاپ جدیدی
 - مرداد ماه ۲۵۳۵ شہنشاہی
 - حق چاپ برای ناشر محفوظ است
 - چاپ و نقل اسناد و کلیشه ها بی اجازه کسی ممنوع می باشد
 - انتشارات بابک - میدان ۲۴ اسفند اول آیزنهاور بازار ایران طبقه سوم شماره ۹۳
- تلفن : ۹۲۲۶۱۲

فہرست اسناد کتاب

صفحہ ۲	
	۱- دیباچہ
۱۱	۲- فرمان تقدیر از سپہسالار
۱۳	۳- فرمان وزارت جنگ و وزارت خارجه
۱۵	۴- مقررات مربوط بحدود وظایف وزیران
۲۲	۵- پیشنہادہای سپہسالار
۲۶	۶- پیشنہادہای دیگر سپہسالار
۲۹	۷- دستخط در تأیید اختیارات سپہسالار
۳۱	۸- گزارش شکایت آمیز سپہسالار
۳۳	۹- گزارش دربارہ خزانہ و ملبوس نظام
۳۵	۱۰- گزارش دربارہ عدہ سپاہیان ایران در سال ۱۲۹۲ ق
۳۶	۱۱- گزارش دربارہ گماردن ژاندارم در راہها
۳۹	۱۲- گزارش دربارہ رویدادہای داخلی و خارجی
۴۲	۱۳- گزارش دربارہ مستشار اتریشی
۴۵	۱۴- گزارش دربارہ سپاہیان کرمانشاہ
۴۷	۱۵- گزارش دربارہ بی نظمی کار حکمران آراک
۵۰	۱۶- گزارش دربارہ شکایت وزیر مختار روس
۵۳	۱۷- پاسخ ناصر الدین شاہ بوئیر مختار روس
۵۶	۱۸- گزارش دربارہ نظریات وزیر مختار روس در بارہ ہرات
۶۰	۱۹- گزارش در شرح اعتراضات وزیر مختار روس
۶۳	۲۰- دو راپرت پیوست سند ہجدم
۶۵	۲۱- یادداشتی از ناصر الدین شاہ دربارہ امور داخلی
۶۸	۲۲- گزارش وزارت خارجه در بارہ مطالبات ادارہ تلگراف روس
۷۱	۲۳- گزارش دربارہ بیانات وزیر مختار روس
۷۸	۲۴- گزارش نایب الوتارہ دربارہ ملاقات با وزیر مختار روس

- ۲۵- یادداشت ناصرالدین شاه درباره یاقیان سیستان صفحه ۸۱
- ۲۶- گزارش درباره تقاضای انگلیس ها برای حمل جنگه افزاد آز راه بمپور د ۸۳
- ۲۷- گزارش گفتگو با وزیر مختار انگلیس درباره منطقه مرزی کوهک د ۸۶
- ۲۸- گزارش درباره شکست سپاهیان انگلیس در فندهار د ۹۱
- ۲۹- گزارش درباره اعتراض وزیر مختار انگلیس د ۹۴
- ۳۰- گزارش درباره عباس میرزا ملک آرا د ۹۷
- ۳۱- گزارش درباره سفیر عثمانی و معاهده بازرگانی با روسیه د ۱۰۰
- ۳۲- گزارش درباره منطقه مرزی قطور xalvat.com د ۱۰۱
- ۳۳- گزارش میرزا محبعلی (مهندس) درباره قطور د ۱۰۵
- ۳۴- گزارش درباره آشفتگی کار دولت عثمانی د ۱۰۸
- ۳۵- گزارش درباره تقنین انگلیس ها درباره اختلاف مرزی ایران و عثمانی د ۱۱۱
- ۳۶- گزارش درباره کودتای عثمانی و خلع سلطان عبدالعزیز د ۱۱۲
- ۳۷- گزارش درباره خرید اسلحه و هدف عثمانی از اتحاد اسلام د ۱۱۴
- ۳۸- یادداشت ناصرالدین شاه درباره شکست انگلیس در افغانستان د ۱۱۸
- ۳۹- گزارش درباره شکست انگلیس و تفصیل آن د ۱۲۰
- ۴۰- گزارش درباره سردار ایوب خان افغانی د ۱۲۴
- ۴۱- یادداشت ناصرالدین شاه در یأس و نومیدی از مظفرالدین میرزا د ۱۲۸
- ۴۲- گزارش درباره توپخانه و توپچی ها د ۱۳۰
- ۴۳- یادداشت ناصرالدین شاه در باره قحطی روسیه د ۱۳۲
- ۴۴- گزارش سپهسالار د د د د ۱۳۵
- ۴۵- یادداشت ناصرالدین شاه درباره مرز ایران و بصره د ۱۳۷
- ۴۶- تلگرافی درباره انتصاب سپهسالار به پیشکاردی و فرمانروایی آذربایجان د ۱۳۸
- ۴۷- فرمان مأموریت سپهسالار به آذربایجان د ۱۴۰
- ۴۸- تصویری از سپهسالار و برادرانش در حضور ناصرالدین شاه د ۱۴۲

عکس از سیوسالار و برادرانش: میرزا یحیی خان مستعد الملک (نفر اول سمت چپ) و میرزا نصران خان نصر الملک (نفر دوم سمت چپ) و میرزا امیدانہ خان خلاد الملک (نفر اول سمت راست) در آخرین سال اقتدار او در حضور ناصر العین شاہ

مقدمه

میرزا حسینخان سپهسالار قزوینی فرزند میرزا نبیخان متولد سال ۱۲۳۳ ق، از زعماداران کاردان و تاجران و تجار و تحصیلکرده و با ایمان دوران قاجاریه است، او در آغاز خدمت نماینده بازرگانی و سپس کنسول ایران در بمبئی بود، در سال ۱۲۷۱ ق بمقام سرکنسولی ایران در تفلیس و در سال ۱۲۷۵ به سمت وزیر مختار ایران در دربار عثمانی برگزیده شد و لقب مشیرالدوله گرفت و در سال ۱۲۸۵ بمقام سفارت کبری ارتقاء جست. او آبرومندترین سفیر ایران در دربار عثمانی بود و حیثیت سیاسی ایران و احترام اتباع ایران مقیم عثمانی را افزود.

xalvat.com

در سال ۱۲۸۷ ق که ناصرالدین شاه رهسپار زیارت عتبات شد، سپهسالار در فراهم آوردن تشریفات پذیرائی شکوهمند دولت عثمانی از شاه ایران، خدمتی شایسته نشان داد و از اینرو مورد توجه بیشتر شاه گردید و به طهران آمد و شغل وزارت عدلیه و وزارت وظایف و اوقاف را بر عهده گرفت.

در سال ۱۲۸۸ بمقام صدارت رسید، قحطی معروف سال ۱۲۸۸ ق در آغاز صدارت او روی داد و او تا آنجا که توانست سمیمانه در نجات مردم از خطر گرسنگی کوشید و شخصاً در میان بینوایان بول و نان بخش می نمود و یک دارالمساکین هم برای نگهداری فقیران درست کرد و سرپرستی آنرا بمخبرالدوله سپرد.

در هجدهم جمادی الثانی ۱۲۸۹ ق (شهریور ۱۲۵۱ ش و جولای ۱۸۷۲ م) امتیاز بی سابقه و سخاوتمندانه بی برای استفاده از منابع طبیعی و زیرزمینی کشور

و ایجاد رام‌آهن و تأسیس بانک و پی ریزی واحدهای صنعتی و کشاورزی سعی او (با واسطه‌گی ملکم) یکی از اتباع انگلیس بنام ژولیوس رویتر داده شد، و اگذاری این امتیاز سپهسالار را بجاپنداری انگلیس‌ها نامبردار نمود، درحالی‌که منظوروی ایجادیک تحول اقتصادی و بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور بود که در آن زمان یادست ایرانی میسر نمی‌شد:

در سال ۱۲۹۰ ناصرالدین‌شاه را بمسافرت اروپا و ادارکرد و او را بایشرفتهای درخشان صنعت و اقتصاد فرنگستان و آثار تمدن جدید که در نیمه دوم قرن نوزدهم چهره اروپا را دگرگون ساخته بود آشنا نمود.

در بازگشت شاه، دوباریان و روحانیان بعنوان اعتراض به قرارداد رویتر برضد سپهسالار هم‌صداه شده برکناری او را خواستند، سفارت روس نیز مخالفان سپهسالار را تحریک کرد.

xalvat.com

ناصرالدین شاه برای آرام کردن آشوب طهران ناچار سپهسالار را در رشت از صدارت عزل کرد و خود به طهران آمد و قرارداد رویتر موقوف الاجرا ماند. پس از چند ماه شاه سپهسالار را به طهران خواست و وزارت خارجه را به او تفویض نمود، سپس وزارت جنگ با لقب «سپهسالار اعظم» و فرماندهی کل سپاه ایران نیز به او واگذار شد، در سال ۱۲۹۲ کارهای استان خراسان و سیستان و گران هم زیر نظر سپهسالار درآمد و در ۱۲۹۵ وزارت جنگ و وزارت خارجه با سرپرستی امور چند استان و شهرستان با اختیارات بیشتر به سپهسالار داده شد، هم درین سال برای بار دوم موجبات مسافرت ناصرالدین شاه را یاروی فراهم ساخت.

اورد در نیمه ^{دوم} سال ۱۲۹۷ از مقام خود معزول و بحکومت قزوین منصوب شد، سپس در نیمه ۱۲۹۷ برای دفع فتنه شیخ عبیدالله و سروسامان دادن بدر بار آشفته

مظفرالدین میرزا ولیعهد در تبریز، با مقام پیشکاری و فرماندهی کل آذربایجان رهسپار آن استان گردید.

در اوایل سال ۱۲۹۸ ق محض شرکت در جشن جلوس الکساندر سوم و تسلیت قتل الکساندر دوم از طرف ناصرالدین شاه بدربار پترزبورگ رفت و پس از بازگشت به فرماندهی کل خراسان و سیستان و نیابت تولیت آستان قدس رضوی منصوب گردید و سرانجام در روز بیست و یکم ذی‌حجه ۱۲۹۸ در مشهد درگذشت.

با توجه بکوشش‌ها و کارهای سپهسالار، بی‌تردید باید گفت که او مردی کاروان و با هوش و متجدد و وطنخواه بود و میخواست ایران را با تمدن فرنگستان نزدیک و با پیشرفتهای صنعتی و اقتصادی اروپا آشنا کند و مظاهر تمدن غرب را در ایران متداول سازد و کشور خود را در دقبال کاروان تحولات عظیم نیمه دوم قرن نوزدهم اروپا حرکت دهد. اما کارشکنی‌های سیاست خارجی و مخالفت و تعصب روحانیان و جهل و سودجویی و تنگ‌نظری برخی از رجال و درباریان صاحب نفوذ آن زمان مانع پیشرفت هدف‌های عالی او گردید.

xalvat.com

سپهسالار وقتی در وزارت عدلیه بود فرمانداران همراه استبداد در تمام شهرستانها از مجازات قتل بزهگران و خونیان منع کرد و کیفر قتل را موکول بر رسیدگی و حکم نهائی وزارت عدلیه نمود و بارشوه‌خواری سخت بیکار کرد و مقرراتی برای تعیین حدود وظایف کارکنان دولت (بنام کتابچه تنظیمات) نوشت و به امضاء شاه رسانید و در اجراء آن مراقبت کرد.

وزارت جنگ را نظم و سروسامان داد، چند افسر روسی و چند افسر اتریشی را برای وزارت جنگ استخدام کرد و قزاقخانه تأسیس نمود و قسمتی از قشون سوار قزاقان را با اصول نظامی قزاق روس و هفت فوج و شش صد توپچی را با تعلیمات نظامی اتریش تربیت کرد و مقناری اسلحه از فرانسه و آلمان برای ارتش ایران خریداری نمود،

وزارت خارجه را از رکود و بی سامانی دوره تصدی میرزا سعید خان^۳ رهسایید، نخستین سازمان قراسوران^۴ (ژاندارمری) و پلیس بسیعی او پدید آمد، تشکیل هیئت وزیران به عنوان دربار اعظم، و تقسیم مسئولیت و به مشورت گذاشتن کارهای مهم دولتی نیز به پیشنهاد او انجام گردید و راهسازیهای جدید در ایران در زمان صدارت او آغاز شد، مسجد و مدرسه ناصری که اکنون به مسجد سپهسالار معروف است و باغ و عمارت قدیم بهارستان (محل مجلس شورای ملی) از آثار اوست.

سپهسالار شیفته تمدن غرب بود و افکار برخی از رجال سیاستگر و تجددخواه عثمانی مانند مدحت پاشا نیز در او اثر گذاشته بود، او مصلحت سیاسی ایران را در دوستی و همکاری با انگلیسها تشخیص میداد از اینرو سیاست روس را بر ضد خود برانگیخت، گرایش سیاست یکطرفی و ملایمت در برابر انگلیسها در مرزبندی سیستان و بلوچستان او را متهم ساخت و از داخل و خارج ایران مخالفتهای شدید با وی آغاز گردید تا جائی که نسبت خیانت به او دادند و حاج ملاعلی کنی^۵ و سید صالح عرب^۶ دو مجتهد متنفذ (که از رواج هرگونه آثار تجدید در ایران روی گردان بودند) او را تکفیر کردند

ناصرالدینشاه مکرر کاردانی و شایستگی سپهسالار را ستود و امیدواری بسیار داشت که ایران بسیعی اوسوی یک تحول و تجدید اجتماعی گام بردارد، اما یکجانبه بودن او در سیاست خارجی و کارشکنی مخالفانش سرانجام وضعیتی در طهران پدید آورد که شاه نتوانست با درخواست همیشه او را مشمول حمایت بی دریغ خود دارد و با دور شدن سپهسالار از پهنه سیاست برنامهها و نقشههای اصلاح طلبانه اش از میان رفت و نظم و نسق قشون و وزارت خارجه نیز چنانکه در زمان او بود پایدار نماند. دوران زمامداری سپهسالار از دورههای مهم و حساس سیاست خارجی عصر قاجاریه می باشد و با رفتن او انحطاط سیاسی حکومت قاجاریه روزافزون شد.

درباره سپهسالار و تمایل او به سیاست انگلستان و کارهای وی در کتاب های مختلف مطلب ها نوشته شده و درباره او داوری های گوناگون رفته است .

برخی از تاریخ نویسان شایستگی و تعهد و وطن خواهی او راستوده و به نیکی از وی یاد کرده اند ، برخی دیگر او را از دوستان وفادار انگلیس ها دانسته و اتهاماتی نیز بر وی بسته اند ولی بدیهی است نقل قول بدخواهانه چند نویسنده ایرانی یا خارجی نمیتواند میزان داوری قطعی باشد، خاصه نسبت به کسی که در میان زمامداران عصر قاجاریه شخصیتی ممتاز و جایگاهی برتر دارد و در کارهای او حرکت و جهش و روشنفکری دیده می شود .

xalvat.com

خوشبختانه من به تعدادی از سندها و گزارش های دوران وزارت و سمدارت سپهسالار دست یافته ام این سندها هم معرف شخصیت و هم نشان دهنده طرز تفکر و تمایلات سیاسی و شیوه کشورداری اوست، و بجز آنکه میزان و سنجشی برای بهتر شناختن سپهسالار بدست میدهد ، نکته های جالب از روابط سیاسی ایران با روس و انگلیس و عثمانی و افغانستان در بردارد و حقایقی آشکار در میان هر یک از سطور این اسناد نهفته است که می تواند ما را با واقعیت های بسیار رهنمون شود .

این اسناد گذشته از ارزش و اهمیت تاریخ سیاسی، از لحاظ تاریخ اجتماعی ایران و شناخت آداب و رسوم کشورداری و نشان دادن چگونگی مناسبات ناصرالدین شاه با صدر اعظم و وزیرانش و نمودن میزان اختیارات و اقتدارات صدر اعظم در آن دوران نیز جالب توجه است و نمودار شیوه نگارش رسمی و اداری آن زمان هم میباشد. از سپهسالار پیش از این چندین سند در کتاب سپهسالار اعظم و کتاب تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی^۷ منتشر شده، من هم در کتاب های اسناد سیاسی دوران قاجاریه و نامه های تاریخی و اسناد نویافته برخی از نامه های او را چاپ کرده ام و اینک این اسناد را که تا کنون منتشر نشده با نام « برگ های تاریخ » بصورت یک کتاب عرضه میدارم .

این کتاب ششمین کتاب محتوی اسناد است که با پژوهش و کوشش من منتشر می‌شود. اینگونه اسناد زمینه تحقیق بیشتر را برای پژوهشگران تاریخ قرن گذشته ایران فراهم می‌آورد و نیز وسیله سنجشی برای مقایسه اوضاع داخلی و سیاسی ایران یک قرن پیش با ایران سربلند و آباد امروز در دسترس نسل جوان قرار می‌دهد تا بتواند با سانی گذشته را با اکنون مقایسه کند و روزگار خود را قدر بداند.

- ابراهیم صفائی

xalvat.com

- ۱ - میرزا نبی‌خان قزوینی لقب امیر دیوان داشته و سالها وزیر عدلیه و سپس والی (استاندار) فارس و استهبان بوده و دماغ نوش لب‌خانم سی و ششمین دختر فتحعلی‌شاه را بهمسرری گرفته و از او نیز پسری بنام «داداب» داشته است.
- ۲ - کلنل منتویچ و کلنل شیوانسکی فرماندهان قزاقخانه و نظام انریش.
- ۳ - میرزا سعیدخان انصاری گرم‌رودی (مؤتمن‌الملک) از سال ۱۲۶۸ تا ۱۲۹۰ ق وزیر خارجه ایران بود و در سال ۱۳۰۶ ق درگذشت.
- ۴ - قراسودان کلمه‌یی است ترکی بمعنی «سیاهی‌پرس» و این واژه از عثمانی اقتباس شده است. در ایران نیز پیش از مشروطیت مأموران گشت شب، دهکذریان فاشناس را با خطاب «سیاهی‌کوستی» دستور توقف میدادند و بازجویی میکردند.
- ۵ - متوفی سال ۱۳۰۶ ق
- ۶ - متوفی سال ۱۳۰۳ ق
- ۷ - هر دو کتاب یاد شده تألیف محمود قره‌داد هستند میباشد.

سند اول

فرمان تقدیر از خدمات سپہسالار با خط ناصرالدینشاہ

xalvat.com

مہر ناصرالدینشاہ

چون ہمہ روز جناب سپہسالار اعظم خدمتانی بظہور میرساند کہ موجب رضای خاطر ما است، بخصوص در انتظام عمل قشون و سایر متعلقات آن اهتمام و دولتخواہی فوق العادہ بظہور رسانیدہ است و در این اوقات ہم کہ ادارہ مملکت معظم خراسان و استرآباد و سیستان را بعهدہ او محول فرمودہ ایم قرارہای شایستہ و طرحہای نازہ در انتظام امور آن ممالک و سرحدات بنا نہادہ است، بیشتر موجب خشنودی خاطر ما شدہ، یک سرداری نظامی باشمسہ مرصع از تن پوش خودمان را برای افتخار ایشان التفات فرمودیم۔ ۹۳ سیچقان ثیل۔

xalvat.com

عزیزه مهر دلانو خان بیباک در عظیم منزلات
ابر انشیرانک

الذات فریبیم نیاور ز ساینز و صاحب رفیقان طریقت

بجمله در ایام مهر توله در سینه شدت الہ
۶۳
سنگال

در دلکھ شوق اعلاہ نقیہ در سینه و در این اوقات

م و ادله منکہ سقیم عرفانہ رسالہ سلیمہ در
طریقہ

مردان رفیعہ الم تسلط سبب در ایام درمورد

ما یک در سر اسب جانانہ بہ بندہ صاحب خدیو

یک مردار نظر با شہد مع از تہ درن حمان

فرمان تقدیر آن سیوسالار

سند دوم

فرمان وزارت جنگ و وزارت خارجه سپهسالار در سازمان تازه که در ۱۲۹۵ ق-
داده شده است

xalvat.com

امضا و مهر ناصرالدینشاه

برای تحصیل آن نوع انتظامات که در امور کلیه مقصود خاطر خطیر هما یون است
قرنیات جدید در ذیل شرایط و حدود معینه مقرر داشته ایم که با تأییدات غیبیه و
فضل خداوندی کار مملکت مظہر انتظامات و قرین امتیازات خواهد شد، یک شعبه اهم
و رشته اتم بهمه کفایت جناب اشرف سپهسالار اعظم مقرر است و باید بشرح ذیل
مراقب اجرا و انجام تعلیمات و مقررات علیه همایونی بوده در تیک و بد این کارها
که مستقلاً و منحصرأ بهمه اوست خود را بالاتحصار مسئول داند و بغیرت و کردانی
خود همان درجه کفایت و کارگذاری را ظاهر کند که خاطر ما از وجود او منتظر است .
امر قشونی کلاً و مستقلاً بدون استثنای جزئی یا شرایط و لوازم آن که از
شرح و تفصیل مستغنی است، امور خارجه با آنچه حق و شرط این وزارت است، سمنان ،
دامغان، شاهرود، بسطام ، خراسان ، سیستان ، امیرآباد ، گرگان، ترکمان ، قزوین ،
خمسه ، گروس، آذربایجان، خرقابین، یهود و مسیحی و کبر، امور سرحدیه و تذکره،
فی ۱۵ شهر شوال الحکرم ۱۲۹۵
ناصرالدینشاه در بالای این فرمان بخط خود نوشته است « انشاءالله مبارک و
میسون است .»

سند سوم

متن مقرراتی که از طرف ناسرالدين شاه برای تعیین حدود وظایف و مسئولیت وزیران نوشته شده و پیوست فرمان هر يك از وزیران بوده است .

بسمه تبارك و تعالی

دولت علیه ایران برای انتظام امور و تحدید تکالیف و تحصیل نتایج صحیحه مطلوبه که میده و متشاء آن نظم داخله و استحکام اوضاع اساسیه است بتاریخ پانزدهم شهرشوال یارسئیل هزار و دوست و نودینج هجری قرارکارها و دوائر و مهم مملکت را بشروح مندرجه در این ورقه تعیین و مرتب میفرماید .

مرجیت وزارتخانهها و ادارات جزء و حکام ولایات و متصدیان امور و طبقات نوکر و صنوف اهالی در ذیل این قرارداد معلوم و مضبوط است و حدود هر کسار بدرجهئی محفوظ خواهد بود که تمدی و تخطی از خطیثات و کبائر معدود و مرتکب آن مورد مجازات سخت می شود .

xalvat.com

از روی این قرارداد هر کس تکلیف خود را خواهد دانست و دولت در نیک و بدکارها طرف مسئولیت و محل مدح و ذم و تحسین و توبیخ و الثفات و مؤاخذه خود را معین کرده است .

جناب اجل اکرم دآقا^۱ بالاستقلال ولایات و امور مشروح را اداره خواهند کرد.

اصفهان ، یزد ، کرمان ، بلوچستان ، کرمانشاهان ، کردستان ، اسدآباد ، کنگاور ، عراق ، ۲ کمره ، عربستان^۲ لرستان ، نطنز ، جوشقان ، محلات ، قارس ، بروجرد ، گلپایگان ، خوانسار ، همدان .

نظم دفتر استیفا و محاسبات ، دیوان عدالت عظمی ، وزارت وظایف و اوقاف بشرح قواعد موضوعه جدیده، ایشیک‌خانه ۴ و انتظامات دربخانه ، تلگرافخانه ، گمرک ، بیوتات دولتی از قبیل صندوقخانه و رخت‌دارخانه و زینخانه و غیره و غیره ، قنوات و باغات و عمارات دولتی ، امور خزانه و نظم و ترتیب جواهرات ، عملة خلوت ، تفنگداران ، جارچیان ، شاطران ، کالسکه خانه ، اصطبل خانه ، چاپارخانه . جناب اشرف مجدد سپهسالار اعظم بسدین تفصیل کفایت مهمام ملکیه خواهند نمود .

xalvat.com

امور قشونی کلاً و مستقلاً بدون استثنای جزئی با شرائط و لوازم آن که از شرح و تفصیل مستغنی است . امور خارجه با آنچه حق و شرط این وزارت است . سمنان ، دامغان ، شاهرود و بسطام ، خراسان ، سیستان ، استرآباد ، گرگان ، ترکمان ، قزوین ، خمسه ، گروس ، آذربایجان ، خرقانین ، یهود و مسیحی و کبر ، امور سرحدیه ، قورخانه ، جبّه خانه ۵ ، خزانه نظام ، ذخایر قشونی و غیره و غیره . حضرت والا نایب السلطنه ۶ ولایات و امور مشروحه ذیل را اداره خواهد کرد . حکمرانی و انتظام طهران کما فی السابق ، قم ، ساوه ، زرنج ، ملایر ، نویسرکان کاشان ، نهاوند ، گیلان ، مازندران ، دماوند ، فیروزکوه ، عرابض و حوائج علماء سادات و محترمین به وسط ایشان بحضور مبارک میرسد ، شاهزادگان و منتسبین خاندان سلطنت ذکوراً و انثاءً هر نوع حاجت و استدعائی دارند بایشان اظهار کرده بواسطه ایشان بحضور همایون عرض میشود و جواب بایشان رسیده بآنها ابلاغ خواهند نمود ، امور تجارت و محاکمات این طبقه با اطلاع و صوابدید ایشان خواهد بود . فقط نواب اعتضاد السلطنه ۷ ، جناب علامه الدوله ۸ ، جناب عبدالملک ۹ ، جناب امین السلطان ۱۰ مقرب الخاقان میرشکار حق دارند که در خدمات مرجوعه

بخودشان کما فی السابق مستقیماً بحضور هما یون عرض مطالب کنند و در امور و ابواب جمعی خود کما فی السابق مستقل خواهند بود، مگر امریکه متعلق بایشان است مربوط بیسکی از ادارات مستقله ثلاثه باشد که بآل مناسبه بمحل خود اظهار و تحصیل جواب خواهند کرد، این استثناء که در حق ایشان منظور شده است فقط برای خدماتی است که بآنها محول است و هیچ جزء آن بجائی مربوط نیست، یا امور شخصیه خودشان که میتوانند مستقیماً بحضور هما یون معروض دارند.

xalvat.com

در موجبات استقلال و حفظ حدود و شرایط استیلای صاحبان ادارات که مرجع خدمات دولت هستند از جانب اعلی حضرت اقدس هما یون شاهنشاهی لازمه رعایت و تقویت مرعی و معمول خواهد بود، باید دانست اداره یعنی حد و مقصود از این ترتیب و قرآن داد چیست؟ معنی اداره حفظ مال دیوان است و نگاهداری حکام و متع آنها از تعدی برعیت، ایجاد قوانین و قواعد جدید که متضمن آبادی و ولایت و حفظ رعیت و انتشار صنایع و رواج تجارت و اکتشاف معادن و ساختن راهها و بیلها و نگاهداری اینیه و عمارات و گذاشتن نظم درست که مردم از مال و جان ایمن و آسوده باشند و عرض و ناموس مخلوق محفوظ باشد، حفظ طرق و شوارع، تادیب و قمع اشرار و قطاع-الطریق، تراشیدن خرج بی معنی برای دولت، زیاد کردن منافع و عایدات ملکی و کم کردن مخارج و مصارف بیپوده و بی معنی، ایصال حقوق مردم، رساندن حقوق دیوان بخزانه دولت بموقع و وقت، برقرار کردن دیوانخانه های مظلوم دولتی در هر شهر و بلد در کمال استقلال که بهر ایض مظلومین آن ناحیه در نهایت بی غرضی رسیدگی شود و اجمالاً اینکه در اداره محوله باید بی قوت فرصت ایجاد چنان انتظامات و قرارها کنند که موجب حصول نتایج خوب و مفید شده عارضین اطراف آسوده، طرق و معابر امن، رفتار مباشرین و کارگذاران قرین عدالت، اسباب تجارت

و آبادی همه جا فراهم ، لوازم تامین و اجتماع تفاریق و پراکندگی رعایا مهمل باشد اما تکالیف صاحبان اداره .

در مخارج ولایات و سایر وجوهات فقط اسناد و احکامی را محل اعتنا و قبول بدانند که بصرح و امضای نمایونی موشح است لاغیر و در آخر هر سال حساب ولایات و وجوه جمعی خود را بلاعذر و بلا تاخیر و بموجب مستندات صحیح در دفتر بگذرانند .

xalvat.com

امور و اعمال هر حاکم و عامل از جزء و کل حتی بلوکباشی ها را مراقب باشند و از سلوک و رفتار آنها بی خبر نمانند و روزنامه های صحیح بخفیه و آشکارا رفتار و کردار آنها بگیرند و ملتفت باشند که آنها از حد خود نگذشته برعایا و زیردستان تعدی نکنند .

امر و احکام دولت را فوری الاجرا دانسته ساعتی تاخیر ننمایند .

هر يك از صاحبان اداره باید در جزء و کل امور هر جوعه خود را مسئول بدانند .

باید این سه وزیر خود را «کنفس واحد» فرض کرده و خودشان را در مورد خیر و شر و نیک و بد شریک و سهیم بدانند باین معنی که اگر به احدی اختلالی رود هر دو نفر دیگر متفقا باو امداد کنند و تا آن جزء کار باصلاح و انتظام نیاید آرام نگیرند و کلیه معین یکدیگر باشند ، مداخله بکار یکدیگر را حرام بدانند و بالفرض اگر سهواً کاری متعلق بیکی از ادارات بجای دیگر رجوع شده باشد ، فوراً بمرتبگی حالی کنند که پیرامون این خلاف نکرده ، مداخلات بغير حق ، خلاف قانون و یا ساو خطای عظیم است .

باید هیچ مفسد و مفتنی نزد این سه وزیر راه نداشته و احیاناً اگر احدی فضولی

وقتنه آمیزی کند باید گوینده را هر که باشد داندانش را کشیده بمشتش بگذارد که دیگران عبرت بگیرند .

xalvat.com

حکام ولایات باید رجوعشان بالانحصار با اداره متبوعه خودشان باشد و مأذون نیستند بخریبه و آشکار حتی باحوال پرسی و اخوانیات به اشخاص دیگر و جا های دیگر کافذ بنویسند .

صاحبان ادارات در امور قشونی بجناب اشرف سپهسالار اعظم رجوع کرده خودشان مداخله نمایند و كذلك در امور خارجه و مسائل سرحدیه بایشان اطلاع داده جواب بخواهند .

مطالب اظهاریه از ولایات را صاحبان ادارات بمرض حضور همایون رسانیده و از جوابهایی که خواهند نوشت خاطر مبارک را مستحضر میدارند.

گذشته از ادارات مستقله و تکالیف مخصوصه که شرح داده ایم هفته دو روز مهین که شنبه و سه شنبه باشد وزرای نلانه در مجلس خاص دولتی نشسته چند نفر دیگر از وزرای عاقل و کافی حاضر کنند در کلیه مسائل دولتی و امور اصلیه مملکت و ترقیات هر شعبه از قشون و غیره گفتگو کرده حاصل مذاکرات و قراردادهای آن مجلس را بعرض رسانند .

نوشتهجات و عرایض و مطالب و اظهارات ادارات بسوسایل مختلفه بحضور همایونی فرستاده نخواهد شد ، فقط بتوسط امین الملک ۱۱ کلیه نوشتهجات و عرایض بحضور رسیده جوابها و احکام علیه را منحصرآ امین الملک با ادارات ابلاغ خواهد کرد .

حالا معنی مسئولیت را بگوئیم که مکرر در ضمن قرارداد های دولت لفظ مسئولیت گفته شده است و چون معنی و تفسیر آن را ندانسته اند بنظر سهل کرده اهمیت

آنرا منظور نداشته‌اند، در وقوع خلاف تمهید مرجع خدمت و مدیر امر مشغول است باین معنی که قبور غیرت و عدم کفایت خود را ظاهر کرده وقت دولت را ضایع و کار مملکت را معطل نموده است، به‌ازای این تقصیر مورد پرسش و مواخذه و از تمام اعتبارات و امتیازات محروم خواهد شد.

xalvat.com

و بازار تکالیف صاحبان اداره است و بغیرات سابقه الحاق می‌شود که در ولایات اطبای حاذق بحفظ صحت و معالجه اشخاص و اهالی گماشته در هر بلوک که مرکز یک حکمرانی است مجلس حفظ صحت مقرر دارند و روزنامه جات این مجالس و اطباء مرتباً بطهران رسیده ملاحظات لازمه در نگاهداری و سلامت نفوس محترم مملکت بشود و در هر جا دواخانه ها و ملزومات علاج امراض فراهم گردد . تمام آبادیها و بتخصیص شهرها باید از هر جهت پاک و تمیز شود بطوریکه وجهاً من الوجوه کثافات و ناپاکی موجب حدوث امراض و علت امزجه و اتلاف نفوس نشود .

هر بلد قانون آبله کوبی را به اطفال خردسال مجری دارند چنانکه در هیچ آبادی حتی طوایف صحرا نشین از این معنی غفلت نشده بلکه مسامحه و اهمال در این کار در تحت تنبیه و مجازات محدود شود .

از تلگرافخانه روزنامهجات ولایات را به مناسبت هر اداره نزد وزرای مشغول خواهند فرستاد که بعد از ملاحظه و تحصیل اطلاعات فوراً بحضور نمایون فرستاده خاطر مبارک را از اتفاقات هر سمت مستحضر دارند، از امور و احوال قشونی و سرحدی در هر جا باشد صاحبان ادارات بجناب اشرف سیهسالار اعظم اطلاع خواهند داد .

نوشتجات حکام و مطالب سایر را از ادارات مستقله بطور اختصار و بدون حشو و زوائد نزد امین‌الملک خواهند فرستاد و امین‌الملک همان اصل و خلاصه را عرض کرده هر گونه زوائد زاترک و جوابهای لازمه و احکام مقتضیه را تحصیل و به

ادارات ابلاغ خواهد نمود .

بندگان اعلیٰ حضرت اقدس شاهنشاهی با الصراحه مقرر فرمودند که من بعد هر چه احکام و فرمایشات برای هر کس و هر جاست به عنوان ادارات مستقله مرقوم شود و بالمناصبه رجوع هر کاری و حدود هر فرمایشی با ادارهئی باشد که آنکارو آن شخص با اجاعربوط است و در این معنی انتظام امر و استقلال وزرای ثلاثه کاملاً مرعی خواهد شد .

xalvat.com

مهر و امضای شاه و لاک و مهر سلطنتی ۱۲

- ۱- میرزا یوسف مستوفی الممالک (از ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۳ ق صدر اعظم بود)
 - ۲- سلطان آباد اراک ۳- خودستان ۴- تشریفات ۵- اسلحه خانه
 - ۶- کامران میرزا فرزند ناصراالدین شاه (پس از عزل سپهسالار با گرفتن لقب امیر کبیر وزیر جنگ شد و شانزده سال این مقام را داشت و سازمان نظامی ایران را مختل و پریشان کرد)
 - ۷- علیقلی میرزا وزیر علوم (از شاهزادگان دانشمند و نیکنام دوره قاجاریه)
 - ۸- محمد رحیم خان قاجار رئیس کشیکخانه و فراشخانه سلطنتی
 - ۹- ملیرشاخان قاجار مهر دارشاه و رئیس اول قاجار (و نائب السلطنه در آغاز سلطنت احمد شاه)
 - ۱۰- آقا ابراهیم وزیر دربار - سابقاً رئیس آیدادخانه سلطنتی (پدر میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم)
 - ۱۱- میرزا هلیخان منشی حضور ناصرالدین شاه و عضو دادالشورای دولتی (بعد لقب امین الدوله گرفت و رئیس دادالشوراهد و در زمان مظفراالدین شاه هم یکسال مقام سدارت داشت)
- توضیح: در پایان صفحه شانزدهم متعویذ از «میر شکار» مصطفی قلیخان است که پس از فوت رحمت‌الله خان ساری اصلاً رئیس شکارخانه ناصرالدین شاه شد .

۶۲- اصل این نوشته در وزارت خارجه و در مجلس موجود است . تاریخ تنظیم این مقررات سه ماه پس از بازگشت ناصرالدین شاه از دومین سفر اروپا بوده و پیداست که مشاهده صنعت و اقتصاد شکفته و شهرها و روستاهای آباد و پاکیزه و قوانین و نظامات انسانی و پیشرفته اروپا در فکر او تأثیر کرده و به تنظیم این مقررات نو پرداخته تا شاید ایران عقب مانده آن روز هم گامی بسوی تمدن جدید بردارد و ایرانیان محروم آن زمان نیز از امنیت و عدالت بهره گیرند ، برخی از این نظامات بسودتی ضعیف اجرا شد اما بسیاری از کارگزاران بزرگ و کوچک عسراستیداد که از خود کامکی و خود سری و آزمندی دست برنمی‌داشتند و برای پاس منافع و اغراض خصوصی و نامشروع خود با اجرای عدالت و قانون و رعایت حقوق عمومی بسختی مخالف بودند ، بیشتر این مقررات را از همان آغاز کار نادیده گرفته و بفراموشی سپردند و پس از یک کناری سه‌ساله (که خودخواهان نظامات نو و اصول دادگری بود) آسوده خاطر به‌دوش استبدادی خویش ادامه دادند .

سند چهارم

فهرست سه مورد از موارد اختلاف سپهسالار (وزیر جنگ و وزیر خارجه) با میرزا یوسف مستوفی الممالک (وزیر مالیه و عدلیه) که بدستور شاه از طرف امین الملک (امین الدوله) با سپهسالار استوال و جواب شده و راه حلی پیش بینی گردیده و صورت سوال و جواب بخط میرزا علیخان امین الدوله تنظیم شده و ذیل آن به امضای شاه رسیده است .

سه فقره از مسائل کتابچه معروضه جناب آقا ۱ بگفتگوی باجناب سپهسالار اعظم موقوف بود حسب المقرر مذاکره شد جواب جناب معزی الیه این است .
اولاً در باب محاکمات دایره فیما بین اهالی نظام و اتباع وزارت امور خارجه و سایر طبقات، این اظهار تأمل و ملاحظه که شده است میگویند لازم نیست ، همه افراد خلق رعیت يك دولت و در زیر يك حکم و يك قاعده هستند اگر باز هم احتمال مخالفت و مغایرتی در این دو دستگاه بزرگ درست بود این فقره بایستی اظهار شود ،

xalvat.com

بحمدالله این خیالات نیست و با توجهات خاطر همایون باید موافقت چاکران درباری سبب پیشرفت خدمت دولت شود، عارض اگر از اتباع وزارت خارجه یا اهالی نظام است بارقه نزد جناب آقا فرستاده می شود موافق قانون معذرت بهره مقتضی است احقاق حق کنند و بالعکس اگر اهل نظام و اتباع وزارت خارجه طرف شکایت باشند جناب آقا عارض را بارقه میفرستند قرار احقاق حق اوبای اجب و کان داده خواهد شد .

ثانیاً در باب حساب وجه نظام و قورخانه و ملبوس و بروات خارجه و نظام سوال

شده است که دفتر استیفا حق رسیدگی و تصحیح را دارد یانه (۹) میگویند هر حساب و هر سند وقتی صحیح خواهد شد که دفتری شود و البته همه این محاسبات باید بد دفتر بیاید لیکن جناب آقا قدغن کنند گفتگویی که احیانا در يك فقره بهم میرسد از دفتر خانه بجناب آقا اظهار کنند و ایشان بمن بنویسند ، من از آنها که دخیل این امور و مسئول کار خودشان هستند می پرسم و جواب را مستقیماً بجناب آقا اظهار میکنم که یارفع اشتباه دفتر بان بشود یا غلطی که واقع شده است اصلاح کنند.

ثالثاً - در حساب و بروات اهل نظام وزیر لشکر میتواند طرف سؤال و جواب شود یا خیر (۹) ، میگویند البته با اینکه مهر وزیر لشکر در نزد من سند صحت بروات و احکام قشویی است لکن در مسائل لازمه همیشه بسؤال و جوابی احتیاج شد از من سؤال خواهند کرد و بتوسط من اطلاعات وزیر لشکر را خواهند درید ، میواسطه وزیر لشکر نمیتواند طرف سؤال واقع شود . xalvat.com

در باب اهالی نظام و اقباع خارجه که دخیل عمل مباشری و حکومت باشند یا کسان و بستگان آنها سؤال شده است که در معامله با آنها تکلیف چیست (۹) میگویند مادام که احدی از این قبیل اشخاص طرف گفتگو باشند بمجرد اظهار جناب آقا در موقف حساب حاضر خواهم کرد و بعد از تشخیص اینکه چیزی بدعه آن شخص وارد است وزارت جنگ و خارجه عاجلاً قرار ادای حق دیوان را خواهد داد.

محل امضای ناصرالدین شاه

۱- عنوان آقا و جناب آقا و ویژه میرزا یوسف مستوفی الممالک بوده و بمناسبت

بزرگواریهایی که داشته او را آقا و جناب آقا خطاب میکردند .

سند پنجم

نظریاتی است که سپهسالار برای پوششفت کارهای وزارت جنگ و وزارت خارجه به شاه پیشنهاد کرده، متن پیشنهاد بخط امین الدوله است.

جناب سپهسالار اعظم عرض می کند، اینکه دیروز سند مسئولیت خود را در امور وزارت جنگ و کارهای وزارت خارجه بلا تأمل نوشته یا یک شرط عرض کرده بودم از روی صدق مسئله بود که هر دو کار بسته بر رسیدن پول در وقت و موقع است و هیچ دلیل نمیخواهد که اگر پول قشون و مواجب و مرسوم اتباع وزارت خارجه خوب و بوقت رسید در حسن ترتیب و اداره این دو کار مخطوری نمی ماند. xalvat.com

این محل که برای قشون از گیلان و اصفهان و گمرک معین شده است موافق تشخیص دفتر لشکر برای متخرج معین و معلوم است علاوه بر این غالباً متخرج اتفاقاً بهم می رسد که اگر در رسیدن وجه بروات و حواله جات تأخیری پیدا شود و در برسد علاج آن خارج از اقتدار من و مترا این درجه مسئولیت است، باید در این باب قراری داده شود که یا حواله جات بی تأخیر برسد یا این تأخیرات را از عالم مسئولیت من مستثنی فرمایند.

(شاه در ذریعین پیشنهاد نوشته است «علاء الدوله عرض کرد که جناب آقا قرار دیگر در فقره پول دادند که زود و خوب برسد»)

باقی دستور العمل تنگ و ژیل گیلان را موافق امر همایون کلیه برای متخرج قشونی معین کرده اند، چون احتمال بعضی متخرج اتفاقیه و ادعائی و ظهور بعضی تأخیرات است لازم است که صد هزار تومان از گیلان و یکصد و بیست هزار تومان دیگر را از محل دیگر مرحمت فرمایند.

(شاه نوشته است «علاء الدوله عرض کرد جناب آقا محل دیگر هم مشخص کردند»)

جد زحمتی که در اداره قشون و امورات وزارت امور خارجه بوجد مسعود
همایون راجع است :

در کلیات امور لشگری احکام علیه همایونی صادر خواهد شد و بس ؛ دیگر
در جزئیات و کارهای کوچک چه متعلق به دسته جات یا اشخاص وجود مسعود
مبارک قبول هیچگونه زحمت نمیفرمایند و هر وقت در اصول مسائل و رئوس کار
حرفی باشد فقط برای اطلاع خاطر مبارک عرض می شود .

(شاه نوشته است « بسیار خوب »)

xalvat.com

امور خارجه و مذاکره با سفرای خارجه را و مامورین این دولت که در خارچ
هستند با خیالات و اطلاعات خود مقرون بکمال مصلحت و صرفه دولت علیه فیصل
خواهد داد .

در این امور هم تنها علم و اطلاع خاطر همایون را تا هر درجه مایل باشند
یاقتضای اراده علیه مقرر خواهند فرمود .

در زیر این پیشنهاد هم شاه نوشته است « بسیار خوب »

سند ششم

دستخطی است که ناصرالدین شاه در پاسخ یادداشت سپهسالار و تأیید استقلال و اختیارات او در ۱۲۹۳ ق نوشته است. (یادداشت سپهسالار بدست نیامده)

xalvat.com

مهر ناصرالدین شاه .

جناب سپه سالار اعظم

مختصر جواب عرایض شما این است که امر قشون و وزارت خارجه هر دو به شما محول است و اهمیت هر دو امر در نظر ما واضح است و چون انتظام این دو امر را [از شما] خواسته است هر چه بکنید و هر قدری بدیدید و هر عرضی بکنید پذیرفته است و هیچ محل ایراد و بحثی نیست .

مکرر این حکم را کرده ام حالا هم می نویسم، اما اگر خودتان کوتاهی بکنید و عقب کار نروید، بی نظمی را راجع بپاره چیزهای دیگر نکنید .

اگر چه اهتمام در امور و بی کار روی شما معروف و مبرهن است بهد از ملاحظه این دستخط حقی دیگر نخواهید داشت که در بی انتظامی این دو امر عرض بکنید یا شکوه بنمائید، شما هم با آن دولتخواهی و عقلی که دارید البته ملاحظه استقلال پیشکاران ولایات و حکام و دلخوشی مردم را باید بکنید که چون هر يك از نوکرها و طبقات همه در کارهای محوله بخودشان مشغول هستند و دولت انتظام آن عمل را از آن‌ها می خواهد بهانه بدست آنها بیفتاده در کار خودشان مشغول باشند و مایوس نباشند، همه اینها ملاحظاتی است که در انتظام عمل دولت است و الا هیچ ملاحظه اشخاص نیست
زیاده چه بنویسم (؟) ۹۳

سند هفتم

گزارشی است که سپهسالار به شاه نوشته و از تقیبن و سمایت ددیاریان و رجال نسبت به خود شکایت کرده است .

قربان خاکپای جواهر آسای اقدس همایون مبارکت شوم، غلام خانه زاد از شدت اطمینان بصدافت و امانت و درستکاری هر وقت عباراتی که مغایر و مخالف این صفات باشد از افواه مردمان مغرض و حسود عاری از این عوالم هم باشد بواسطه استماع نمایم بشدتی پریشان و بدحال میشوم که مافوقی بر آن متصور نیست و اگر خدا نکرده بدانم یا بفهمم که ذرهئی از اطمینان همایونی نسبت باین غلام خانه زاد قنوری رسیده است محققاً مرگ و هوت را باین قسم زندگانی ترجیح خواهم داد ، این غلام بیمقدار از تصدق خاکپای مبارک و اثر توجه و تربیت ملوکانه روحنا فداه بامردان بزرگ و وزیرای نمره اول روی دنیا داعیه همسری دارم و این مردمان از خدای بی خبر درجه عوالم میخواهند خانه زاد را داخل نمایند .

xalvat.com

خلاصه عملش ساله خزانه نظام و یکساله محلی را در ضمن چند فردا و سه عریضه معروض داشته تقدیم خاکپای مبارک نمودم و عرض مینمایم عمل درست و صحیح که در عریض و افراد ۲ نوشته و عرض شده است، جمیع آنها را بهر محکمه و مجلس که میل مبارک اقتضا نماید رجوع فرموده یا بدست هر موافق و مخالف این غلام خانه زاد بدهید اگر توانستند یکدیگر را اخلاف و یاسه و نسیان بیرون بیاورند و در خاکپای مبارک ثابت و مدلل نمایند، آنوقت غلام خانه زاد مورد هر نوع ملامت و شماتت و مواخذه و سیاست میتوانم بود .

اگر صداقت و امانت و درستی‌خانه زاد مرة بعداولی در خاکهای مبارک بدرجه ثبوت و وضوح رسید آنوقت اگر عرضی بنخاکپای مبارک کرده باشند بدانند که میخواهند این بکتفر غلام خاوه زاد و تربیت یافته همایونی که در امورات دولت يك حرکت مذبحی مینمایم و يك های وهوی بسیار ناقص دارم اوهم نباشد ضایع گردد ، در آن صورت تنبیه و مجازات این قبیل اشخاص موقوف بعدالت و مروت و خانه زادپروری ذات اقدس همایونی روحانفداء خواهد بود . امرالاقدرس الاعلی مطاع مطاع غلام خانه زاد حسین

xalvat.com

شاه بالای گزارش سپهسالار چنین نوشته است

جناب سپهسالار اعظم - عرایض شما همه را دیدم و افراد گذشته و هذه السنه همه را خواندم . اگر ایرادی در حساب وجوه قشونی بوده بر شما نبود که لازم بشود اینطور عرایض بنویسید و افراد بفرستید ، همین معاملات قشونی و خزانه است که همه ساله بوده است و بخوبی گذشته و اختتام یافته است . انشاالله امسال هم بطور شایسته و بی عیب خواهد گذشت ، بهچوجه نگرانی خاطرری نبوده و نیست ، افراد و عرایض را فرستادم که ضبط نمایند . باید اهتمام در وصول تنخواه هذه السنه و کمنه بشود بخصوص مواجب محلی نوشقان ٹیل قسمتی که نزد حکام محلی مانده است باید دولت خاطر جمع بشود که این مبلغ کزاف که از کیسه دولت بیرون رفته است بتوکر داده است یا نه ؟ این کار خیلی خیلی جای دقت و تاامل است ، وهم چنین معامله محلی هذه السنه لوی ٹیل روی نوشقان ٹیل برود سربه کرورات میزند ، خیلی جای دقت است و اهمیت دارد ، (۱۲۹۶)

۱- فرد = صورت حساب ۲- افراد - جمع فرد (صورت حساب)

سند ہشتیم

گزارشی است از سہ سالار در بارہ خزائے نظام و پای افزاد و ملبوس قشون

قربان خاکپای جواہر آسای اقدس ہمایونت شوم . دستخط مرحمت آیت مبارک اقدس ہمایون اعلیٰ حضرت قدر قدرت شاہنشاهی روحانفدای کہ در صدر عریضہ عاجزانہ چاکرانہ فدوی درباب تنخواہ خزائے نظام شرف صدور یافتہ بود کہ امین الملک در مجلس بخواند و توضیحات لازمہ بشود، زیارت باعث افتخار و سرافرازی و مباحثات شد. امین الملک ہم رسید امشب ہم کہ شب سہ شنبہ بود مجلس شد لکن قرار شد کہ در مجلس آتیہ صورت وجہ خزائے نظام قرائت و توضیحات لازمہ بشود پس از اتمام آن بعرض خاکپای مبارک خواهد رسید . موازی دوهزار و دوہست جفت لہجین آجیدہ دوختہ سابق براین جلیل خان تحویل انبار ذخیرہ کردہ برائش ہم بشرف صدور مقرون گردید، اینروزہا نیز موازی دوهزار و ہشتصد جفت دیگر از همان لہجین ہا تحویل علی محمد خان کردہ است کہ قبض آن لفاً از عرض حضور مرحمت ظہور مبارک ہمایونی میگذرد، امیدوار است مقرر شود قبض علی محمدخان را امین السلطنہ ضبط کردہ از خودش قبض ہفرستد کہ چاکر فدوی برات صادر نماید. xalvat.com

ہر قدر ملبوس قدکی کہ جلیل خان از انبار ذخیرہ استقرض کردہ بود بہ انبار مزبور رد کردہ و قبض گرفته است کہ ملوقفاً بشرف خاکپای مبارک خواهد رسید ، امور اینجا نیز از میان اقبال مصون از زوال ملوکانہ روحانفدای در کمال خوبی است از ہمہ جا اخبار خوب میرسد، نوشتجات زیاد از خراسان و استراباد رسیدہ است چون چاکر فدوی نمیخواہد خاطر خطیر مبارک اقدس ہمایونی ملوکانہ روحانفدای را مشغول

ملاحظه آنها نماید و نوشتجات مزبور هم بحمدالله حاوی امر عمده و امر مهمی نبود برای عرض خاکپای مبارک تقدیم نداشت، شجاع الدوله (۱) عرضه بخاکپای مبارک عرض نموده و در توپ آغری برسم پیشکش فرستاده است بخاکپای مبارک تقدیم شد، در باب عمل روسها و آخال همانطور است که در مرآت خاطر خطیر مبارک ملوکانه روحنا فداء منعکس شده است و فرمودند، کار آخال باین سهولت و آسانی هم نیست، از نوشتجات شجاع الدوله که باین غلام خانه‌زاد نوشته، و لفاً بخاکپای مرحمت اقتضای مبارک تقدیم شده و از لحاظ قضا الحافظ مبارک میگذرد معلوم می‌شود که باین سهولت و آسانی نبوده است، در خراسان و استرآباد از توجهات خاطر آفتاب انور مبارک امنیت و آسودگی است و در تبریز هم اگر آرام شده‌اند و دیگر شرارت‌های سابق رفع شده است - الامرالافندس الاعلی مطاع مطاع - غلام خانه‌زاد - حسین

شاه در بالای گزارش سپهسالار نوشته است

xalvat.com

جناب سپهسالار اعظم - از روی دادامور مطلع شدم قبوض علی محمدخان را دیدم يك قبض لبچین را دادم امین السلطنه که خودش قبض بدهد و برات صادر شود ما بوس و چادر قرضی را هم بسیار خوب و زود تحویل داده است موجب مسرت شد، هر چه هم مانده باشد همینطور برسانند، صورت مجلس در فقره وجوهات نظام هر چه شد بعرض برسانید -

کاغذ شجاع الدوله را خواندم (۲) نقشه ذوالفقارخان را دیدم و دوباره اعاده دادم نگاهدارید بکار می‌خورد، الحمدلله نوشته‌اید از همه جا اخبار خوب رسیده است موجب ابتهاج شده حکایت ایرلند در این موقع شکست در افغانستان (۳) چیز خوبی نیست از یورپ هر نوع خبر برسد زودتر بعرض رسانند -

۱- امیر حسین خان قوجانی حاکم قوچان .

۲- در متن «خاندم» .

۳- از اشاره بموضوع شکست در افغانستان میتوان این گزارش را مربوط به سال

۱۲۹۷ ق دانست .

سند نهم

گزارش سپهسالار در باره تعداد قشون ایران در سال ۱۲۹۲ ق

قربان خاکپای جواهر آسای مبارک اقدس همایونت شوم - دستخط مرحمت
نقطه انجم نقطه مطاع مبارک اقدس همایون شاهنشاهی روحانفداه که در باب تعیین عدد نفری
نوکر و قشون مواجب خوار دولت بافتخار اینغلام بی مقدار شرف صدور بسافته بود
دو ساعت قبل از این بشرف زیارت آن مشرف گردیده فوراً وزیر لشکر را نشانده
از روی ثبت دفتر در دو طغرافرد نوشته فرستاده و دورقمه هم بشود این چاکر نوشته
همگی از شرف عرض خاکپای مبارک لغاً می گذرد ، عدد قشون بصد هزار نفر بالغ
می شود و از روی حقیقت این عدد قشون خیلی خوب و کافی است ، هرگاه این قشون
بطوری که قاعده و قانون نگاهداری قشون است با انتظام و منقح و با جیره و مواجب
درست نگاهداشته شود ، خیلی فتوح میتوان با همین قشون کرد ، خاصه با ظل ظلیل
مبارک اقدس همایون ملوکانه روحانفداه که سرآمده همه چیز است ، معروضه شب ۲۶ جمادی
الاولی ۱۲۹۲ - الامر الاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع - غلام خاننزار - حسین

شاه در بالای گزارش سپهسالار نوشته است .

جناب سپهسالار اعظم - افراد رسید عدد نوکر الحمد لله خیلی است چون شما رئیس
این جمع هستید انشاء الله منظم خواهد شد ، صد هزار نفر قشون دارید ، بیست هزار
نفر مثل ساخلو و لایات و تفنگچی استرآبادی ، خراسانی و غیره و غیره موضوع شود
هشتاد هزار نفر قشون میتوانید حرکت بدهید - ۹۲ - ۲ .

۱- میرزا عنایت

۲- این شماره افراد قشون با ساخلو و تفنگچیان محلی در زمان سپهسالار بوده ولی
پس از وی که در وزارت جنگ بعهده کاسران میرزا پسر ناصرالدین شاه واگذار شد نظم دوره
سپهسالار از هم گسیخت و شماره قشون کاهش یافت و بخصوص در زمان مظفرالدین شاه پراکنده گی
و بی سرو سامانی بسیار در قشون حکم فرما گردید .

سند هشتم

گزارش سپهسالار درباره استقرار قراسوران (واندادیم) در داهیا (۱۲۹۲ق)

قریان خاکپای جواهر آسای مبارک اقدس همایونت شوم - دیروز دوشنبه چهارم شوال بر حسب اراده مطاعه مبارک اقدس همایون شاهنشاهی روحنافداه وزیر لشکر و نصیرالدوله و امین السلطان واعتمادالسلطنه و ناصرالدوله و حسامالدوله و نصرالحاکم و محمد صادق خان امین نظام و چند نفر دیگر را که از طرق و شوارع با بصیرت بودند حاضر و در باب قراسوران راهپائی که در دفتر قراسوران ندارد گفتگو و خراسان و استرآباد و مازندران و گیلان را موضوع نموده (۱) ، از برای باقی اماکن اهدویست نفر سوار بموجب تفصیلی که در فرد علیحده لفاً از عرض خاکپای مبارک میگذرد معین نمودند و از برای تعیین عده قراسوران (۲) خیلی دقت و مذاکره شد باینطور قرار گرفت، از صبح تا چهار ساعت بغروب مانده که این غلام خالهزاد به تلگر افتخانه رفت مشغول انجام این کار بودیم . هر گاه فرمایش شود امین السلطان تفصیل مجلس راشفاهاً بعرض خاکپای مرحمت پیرای مبارک اقدس همایون شاهنشاهی روحنافداه خواهد رساند .

xalvat.com

صورت نقشه راهم که امر قدر نغان جهان مطاع خسروانه شرف صدور یافته بود به محمد صادق خاق امین نظام سپردم که نقشه را حاضر نماید ، چند روزی طول داد ، بسلامتی و اقبال مرکب فیروزی کوکب همایونی که از جاجرو و تشریف فرمای شهر شوند نقشه مزبور از عرض حضور مرحمت ظهور مبارک اقدس همایون ملوکانه خواهد گذشت در باب قراسوران بهر طور امر قدر قدر مطاع صادر شود اطاعت خواهد شد .

الامر الاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع - غلام خاانهزاد - حسین -

xalvat.com

شاه در بسالای گزارش نوشته است .

جناب سیمسالار اعظم - نظم راهها الزم امور دولت است هر قراری که برای امر قره سوراتی و سواران که الی حال در راهها بوده اند داده اید همه مستحسن و تفاوت مخارج اینها همه قبول و از الزم مخارج است ، نقشه خوب بزرگ با معنی کشیده و بمن بدهید نسخه هم پیش خود نگاهدارید. از امر و زائنظام طرق را از شخص شما میخواهم.

۱- ظاهراً در خراسان و مازندران و استرآباد و گیلان پیش از تاریخ این گزارش

قراسودان بر قرار شده است .

۲- صورت صحیح کلمه «قره سوران» است ولی در فارسی بیشتر «قراسودان» تلفظ

می شده است و بجز توضیحی که در باره معنی این کلمه در زیر نویسی صفحه هفتم دادیم

این نام را مرکب از دو واژه ترکی و فارسی «قره» و «سواران» نیز دانسته اند ، بمعنی

سواران سیاه ، و «سودان» را مخفف «سوادان» پنداشته اند . لیکن همان معنی که در صفحه

هفتم نوشته شد درست تر می باشد .